

ПОНЯТТЯ СОБОРНОСТІ В СУЧАСНІЙ ФІЛОСОФІЇ

В статье рассматриваются учения о соборности византийских и русских религиозных философов. Показано, что в русской религиозной философии учение о соборности связано с понятием человеческой жизни и тем силам, благодаря которым человеческие отношения выходят за пределы чисто утилитарных. В статье рассматривается «соборность» как выражение идеи единства в многообразии; оно пребывает в основаниях любого человеческого общения и единения. Показано, что в украинской общественной и философской мысли тема соборности соотносится с идеей создания национального государства и объединения в его границах украинского этноса.

Ключевые слова: соборность, русская религиозная философия, этнос.

Витоки вчення про соборність можна знайти у Візантії, хоч візантійські релігійні філософи, звісно, говорили про це інакше, ніж російські релігійні філософи. Від російської релігійної філософії походить і сам термін "соборність", і найбільш поширене в наш час розуміння соборності. Традиційне для російської релігійної філософії вчення про соборність насамперед намагалося висвітлити в людському житті ті сили, завдяки яким людські стосунки виходять за межі суто утилітарних. Поняття «соборність» виражає ідею єдності в багатоманітності; соборність лежить в основі будь-якого людського спілкування та об'єднання. В українській суспільній та філософській думці тема соборності пов'язана з ідеєю створення національної держави та об'єднання в її межах українського етносу.

Ключові слова: соборність, російська релігійна філософія, етнос.

The sources of the doctrine about "sobornost" (conciliarity) can be found in Byzantium though Byzantine religious philosophers told about it, of course, in other way than Russian religious philosophers. Both the term conciliarity and the most popular in our times the understanding of conciliarity come from the Russian religious philosophy. The traditional for the Russian religious philosophy the doctrine about "sobornost", first of all, tried to lighten those powers due to which human relations go beyond the utilitarian ones. The notion conciliarity expresses the idea of unity in variety; conciliarity is the basis of any human communication and unity. In the Ukrainian social and philosophical opinion the theme of conciliarity is connected with the idea of creating a national state and its unity within the Ukrainian ethnos.

The keywords: conciliarity, russian religious philosophy, ethnos.

Актуальність теми продиктована сучасним протистоянням соціально-політичних сил, кризовими процесами демократизації в державному управлінні і проблемами економічної стратегії в Україні.

Метою запропонованої роботи є аналіз витоків учень про соборність та обґрунтування їхньої актуальності для сьогодення. Розглядається попередня

теоретична спадщина. Вивчається антропологічний зміст соборності та його зв'язок з емпіричним життям людини. Обґрунтовуються методологічні підходи до вивчення запропонованої проблематики.

Незважаючи на певну кількість праць, присвячених феномену соборності (в історичному, культурологічному, геополітичному аспектах), її антропологічний «вимір» ще не набув спеціального систематичного дослідження. Теоретичними джерелами дослідження феномену соборності є філософські ідеї О. Хомякова, С. Франка, Л. Карсавіна, М. Бердяєва, С. Трубецького. Антропологічний та соціально-філософський аспекти названого феномену розглядалися в працях С. Трубецького, К. Аксакова, С. Франка. Винятково еклесіологічне значення повертають соборності С. Булгаков, П. Флоренський. Історія поняття та вчень про соборність відображена в працях Г. Флоровського, О. Ф. Лосева.

Не зовсім правильним є уявлення, що вчення про соборність склалося в надрах російської релігійної філософії. Витоки вчення про соборність можна знайти у Візантії, однак візантійські філософи, звісно, говорили про це інакше, ніж російські релігійні філософи. Інша річ, що від російської релігійної філософії походить і сам термін "соборність", і найбільш поширене в наш час розуміння соборності.

Традиційне для російської релігійної філософії вчення про соборність насамперед намагалося висвітлити в людському житті ті сили, завдяки яким стосунки виходять за межі суто утилітарних. Увага зосереджується на ситуації, коли зовнішні та ситуативні відносини доповнюються здатністю людини стати на місце іншого, замінити його, не лише бачити в ньому подібного собі, але й сприймати його стан, наділяти його цінністю.

На думку О. Хомякова, поняття «соборність» виражає ідею «єдності в багатоманітності», що протиставляє себе єдності, яку утворює купа піщинок, або такій, яку утворює ряд цеглин, укладених у стіну [3, с. 55]. В аналізі відносин людини та суспільства принцип соборності долає як колективістський детермінізм, так і соціальний «атомізм», які вбачають у людині або продукт суспільних стосунків, або автономного індивіда.

Згідно з С. Франком, соборність є підґрунтям будь-якого людського спілкування та об'єднання, тобто вона є онтологічним принципом існування людини як соціальної істоти. Таким чином, принцип інтеграції носіїв свідомості, що ґрунтується на спільних духовних цінностях, ідентичності та світогляді, за збереження свободи і якісної специфіки учасників комунікації, пропонується іменувати соборністю.

На нашу думку, є доцільним використання принципу соборності як антропологічного підходу, що розглядає буття людини в суспільстві та культурі в контексті антропології «іншого» та філософії діалогу. Релігійно-філософські витоки вчень про соборність роблять цей концепт актуальним у дослідженні цивілізацій, оскільки, на думку Ф. Броделя, саме релігія є одночасно їх минулим та

сучасністю.

В українській суспільній і філософській думці тема соборності пов'язана з ідеєю створення національної держави та об'єднання в її межах українського етносу. Величезну роль у формуванні національно-етнічної ідентичності українців відіграє творчість Т. Шевченка. Ідеї єдності українських земель пролунали у творчості Кирило-Мефодіївських братчиків, у декларації Головної руської ради, проголошеній 1848 року, почали оформлюватися в політичні програми в діяльності М. Драгоманова, галицьких «народовців», «Братства Тарасівців», творчості І. Франка, Ю. Бачинського, М. Махновського, М. Грушевського, Д. Донцова, В. Липинського та майже всіх українських політичних організацій кінця XIX – початку XX ст. Після здобуття незалежності актуальним залишається питання пошуку цінностей, здатних інтегрувати різні верстви населення України в цілісне громадянське суспільство: «Що взагалі розуміється під соборністю України..., які реальні контури цієї соборності... – ось ті питання, що хвилюють сучасне українське суспільство» [1, с. 10].

Філософсько-антропологічний аналіз феномену соборності вимагає комплексного підходу до вивчення різних сфер людського буття: соціальної, світоглядної, ціннісної, релігійної. У дослідженні було використано такі методи: структуралістський підхід (використано бінарні опозиції); структурно-функціональний підхід, що дозволяє висвітлити ціннісно-світоглядні та практичні аспекти існування цивілізації; холістична діалектика К. Уїлбера; компаративний метод; метод побудови «ідеальних типів»; структуру теоретичних вчень про соборність, у яких висвітлено аспекти: еклесіологічний, соціально-філософський, антропологічний, етичний, гносеологічний.

Оскільки суспільство та культуру філософія соборності розглядає як універсум, який існує в сукупності взаємопов'язаних елементів, у їхньому взаємному проникненні, але за збереження якісної специфіки, доцільно використовувати цей принцип для вивчення соціокультурних спільнот. Релігійні витоки вчень про соборність (О. Хомяков, В. Соловйов, С. Франк та ін.) роблять цей концепт адекватним для вивчення антропологічної складової феномену цивілізації.

Слід розглядати релігійно-філософське вчення про соборність у його різних аспектах. Спираючись на праці російських релігійних філософів, істориків та діячів мистецтва (С. Франка, М. Бердяєва, П. Флоренського, М. Лосського, В. Лосського, Г. Флоровського, Л. Карсавіна, В. Іванова та ін.), сучасних дослідників соборності (С. Хоружий, А. Гулига), ми виокремлюємо такі аспекти соборності: 1) еклесіологічний аспект містить ідею таємничого поєднання свободи особистості та духовної єдності церкви (І. Мелер, О. Хомяков, О. Шмеман), що має відношення лише до християнського життя; 2) соціальний аспект розкриває «внутрішній» зміст суспільного життя (С. Франк, М. Лосський, М. Бердяєв), що спирається на солідарність, співчуття, любов до спільних духовних цінностей;

3) гносеологічний аспект соборності спирається на ідею неможливості силами розсудку досягнути органічне ціле. Тому, за А. Гулігою, можна уявити собі «інший розсудок», що є не дискурсивним, а інтуїтивним та з необхідністю веде до зв'язку частин. На думку С. Трубецького, в актах пізнавального та етичного характеру людина має внутрішній «собор» (діалог, співбесіду) з іншими; 4) етика соборності (етичний аспект) є етикою відповідальності й обов'язку, які походять від усвідомлення взаємопов'язаності соборного життя й індивідуальних учинків, релігійності, любові до ближнього, визнання його свободи та цінності, що в емпіричному житті веде до визнання відповідних прав і свобод не лише суб'єктивно, але й на об'єктивному соціальному рівні; 5) антропологічний – так чи інакше виявляється в усіх вищезгаданих вимірах соборності. Людина постає істотою, що долає власну обмеженість в актах віри, у моральному житті й духовній практиці, розкриває індивідуальність, пізнає себе й оточуючий світ у відносинах, у спілкуванні з Богом та іншими людьми.

Соборність як принцип єдності в різноманітності та феномен неформалізованих духовних стосунків якнайкраще розкривається на прикладі релігійного життя. Разом із тим, соборність виявляє себе і в інших вимірах життя (наприклад, у сімейному та етнокультурному).

Соборність ми розглядаємо також як здатність носіїв свідомості (індивідів і колективів) існувати як єдине неформальне ціле (наприклад, у формі субкультури, громади, етносу, нації) за збереження їхніх індивідуальних особливостей і певної свободи. Це відрізняє «соборні» об'єднання людей від формальних (інституціональних) спільнот – держави, закладу, підприємства, що зацікавлені в регламентації та стандартизації життєдіяльності своїх учасників. Підхід, використаний у роботі, передбачає виділення формального й неформального способів організації людських спільнот.

Об'єднання людей, які відповідають принципу «єдності в багатоманітності», у соціальному аспекті мають такі властивості «неформального цілого»: поліцентризм замість централізації; розвинені горизонтальні зв'язки замість жорсткої ієрархії; структури, що керують, створюються ситуативно або є рухливими; система цінностей замість офіційної ідеології; анонімна відповідальність особистості замість зовнішнього контролю.

Принцип соборності є адекватним засобом для пояснення світу неформальних стосунків у світоглядному та практичному вимірах. Якщо в суспільному житті категорію «іншого» можна визначити як аксіологічно нейтральну, тобто інший може бути як союзником, так і конкурентом, «перешкодою», то в контексті соборності «інший» наділяється позитивною цінністю: у релігійній громаді – як «брат», в етнічному й національному житті – як «свій», у загальнолюдському існуванні – як «ближній». Загалом «соборний» аспект існування людини відбиває його «суб'єктивну» сторону, солідарність та свободу, а «соціальний» – сферу переваги об'єктивного, зовнішнього, необхідності.

Варто розрізняти концепції соборності та всеєдності. Персоналістичні основи вчення про соборність відокремлюються від уявлень про онтологічну єдність космосу й про людину як його органічну природну частину.

Антропологічний вимір соборності полягає переважно в контексті відносин між особистістю та колективами. Соборність становить феномен суспільного життя, який ґрунтується на неформальних відносинах, спільних цінностях і світогляді, горизонтальних зв'язках, «цінніснораціональній» (за термінологією М. Вебера) соціальній поведінці.

Антропологія соборності вбачає в людині одночасно одиничне та багатоманітне, індивідуальне та універсальне, ціле та одиничне. У цьому вона є альтернативою як індивідуалізму, так і соціалістичному колективізму, що бачать у людині або окремих «атом», або щось похідне від суспільних відносин. У дійсності майже всі соціальні явища можуть бути досліджені і як «ціле», яке є більшим за суму своїх складових, і як «частина» більш загальних процесів, тобто як «холон», за визначенням К. Уїлбера.

Основна характеристика особистісного існування людини з позиції принципу соборності: якщо матеріальні середовища за взаємного проникнення утворюють суміш або зливаються, то взаємопроникнення, взаємна прозорість та відкритість у поєднанні зі збереженням власної ідентичності – це унікальна властивість особистісного буття. У контексті соборності самоідентифікація виникає зі вступом у спілкування. Відзначається конституювальна роль «іншого» в процесі антропо- й культурогенезу. Таким чином, у світі, де можливості спілкування постійно зростають, слід чекати на актуалізацію старих (етнокультурних, релігійних та ін.) ідентичностей, а також виникнення нових (регіональних, глобальних, субкультурних), що, своєю чергою, може призвести до суттєвих змін суспільного життя.

«Соборні» спільноти не конструюються з соціальних структурних одиниць суто раціонально, але їм притаманні емоційні та інтуїтивні аспекти. Світ у контексті явищ, що пов'язані з соборністю (таких як етнокультурне, субкультурне, релігійне та сімейне життя), сприймається скоріше кордоцентрично, ніж раціонально. Сукупність найбільш фундаментальних способів взаємодії людини й суспільства з оточуючим світом, сукупність, що містить аспекти самоідентифікації та світогляду, не піддається формалізації й становить цивілізаційний вимір існування людини.

Принцип соборності виявляє два типи суспільних відносин: ставлення особистості до «цілого» (до будь-якої спільноти, що ідентифікує себе як «ми») і міжособистісні відносини. Відносини першого типу можна назвати «вертикальними», другого – «горизонтальними». У першому випадку «соборність» виявляє себе як вже згадана анонімна відповідальність, у другому – як співчуття «іншому», солідарність. «Горизонталь» відносин містить стосунки не лише між індивідами, але й між фракціями всередині спільноти. Відповідно до

принципу соборності інші сфери життя (економічна, політична, побутова) залежать від специфіки згаданих вище духовних відносин.

Для українського суспільства актуальним є пошук шляхів інтеграції різних верств і груп населення в цілісне громадянське суспільство. Як приклад спроби подолання тенденцій руйнівної атомізації суспільства наведено «східний» досвід. Як зауважував Гантінгтон, керівництво Сінгапуру дійшло висновку про необхідність визначити сінгапурську культурну ідентичність, яку поділяють усі етнічні й релігійні спільноти. Визначити те, що означає «бути сінгапурцем», пропонувалося шляхом консенсусу, але не політичної боротьби. Замість сліпого копіювання англосаксонських суспільних стереотипів пропонувалося спиратися на сильні сторони власної культури: пріоритет націоналізму на протигагу егоїзму, підтримання традиційної сім'ї, консенсус замість суперечок, міжконфесійна гармонія. Разом з тим не відкидається повага до особистості та її суспільне підтримання.

Положення християнської антропології (за С. Хоружим), що вплинули на формування уявлень про свободу й цінність особистості, посприяли творчому переосмисленню поняття «вселенськості» (кафолічності) і виникненню соціально-філософського вчення про соборність: людина є складною за змістом, але цілісною; людина має призначення, яке може реалізувати (динамізм, процесуальність); має свободу прийняти або відкинути своє призначення; може долати горизонт наявної природи в релігійному житті.

З позицій принципу соборності цивілізацію можна розглядати як сукупність «симфонічних особистостей» (за термінологією Л. Карсавіна), тобто цілісних колективних носіїв культурних зразків, цінностей, стереотипів, ідентичностей, ментальності, що полегшують внутрішню комунікацію, визначають межі того, що перебуває «ззовні» конкретної локальної цивілізації.

На підставі культурологічних ідей зазначених дослідників встановлено альтернативний характер процесу взаємодії цивілізацій як знакових систем. На етапі зіставлення й взаємної адаптації текстів, що надходять ззовні, і системоутворювальних цивілізаційних структур нові тексти або поширюються в суспільстві, адаптуючись до його структур і змінюючи їх, або залишаються надбанням меншості. Вони відтісняються на периферію, якщо входять у конфлікт зі «старими» структурами й зустрічають їх достатній спротив. У процесі запозичення культурних цінностей тексти стикаються з альтернативними контртекстами. У результаті виникають адаптовані відповідно до наявних умов тексти-віддзеркалення запозичень у локальній реальності. Прикладами можуть бути такі явища в контексті відносин між Сходом і Заходом, як взаємне запозичення естетичних, релігійних, міфологічних образів у мистецтві, ідея модернізації без вестернізації, «східні» варіанти капіталізму, соціалізму, націоналізму, релігійні течії, що поєднують елементи різних релігій.

Згідно з А. Тойнбі, окремі суспільства слід розглядати як частини більш

загального цілого, кожен елемент якого реагує на події, що відбуваються, специфічним чином. Саме ця єдність у багатоманітності і є найпростішим визначенням соборності в її соціокультурному розумінні. Цивілізаційна ідентичність складається переважно з етнокультурних і релігійних аспектів, а також може розглядатися як форма регіональної ідентичності в контексті дихотомії «глобальне – регіональне».

Взаємна подібність «частини» й «цілого» всередині цивілізації зумовлена відтворенням ментальних структур у процесі трансляції культурних текстів. Прикладами таких текстів можуть бути вироби мистецтва, релігійні настанови, наукові висновки або політичні маніфести, головне, щоб вони позиціонували системоутворювальні риси суспільства як «основні», «природні» й «беззаперечні» цінності (за визначенням Ф. Броделя). Структури, своєю чергою, сприяють ефективній трансляції текстів, що забезпечують їхнє відтворення, і перешкоджають протилежним тенденціям. Структури цивілізацій, як «симфонічних особистостей» найширшого рівня узагальнення, реалізуються в повсякденному житті соціокультурних спільнот меншого обсягу, таких як етнос, місцева громада або сім'я.

Висновки. Соборність – це феномен буття людини, що передбачає здатність інтегруватися на підставі самоцінного міжособистісного спілкування, солідарності, спільних цінностей, світогляду й ідентичності. Соборність розглянуто як здатність носіїв свідомості діяти й усвідомлювати себе як ціле за збереження самостійності та якісної специфіки індивідів, тобто здатність утворювати неформальні цілісності.

Виділено такі елементи структури соборності: символічний (спільна знакова система, ідентичність), аксіологічний (ідеали, цінності, зразки поведінки), організаційний (принципи «єдності в багатоманітності», взаємної подібності «частини» й «цілого»), комунікативний (неієрархічний зв'язок кожного учасника процесу комунікації з усіма іншими за принципом мережі). Релігійний і соціальний аспекти соборності є такими, що доповнюють один одного та становлять «цінніснорациональний», за термінологією М. Вебера, тип відносин у суспільстві, який ґрунтується на спільній культурній ідентифікації й системі цінностей.

У суспільному житті соборність виявляє себе на кількох рівнях: об'єктивний рівень містить два аспекти: соціальний і текстуальний (культурно-символічний), а саме традиції, стереотипи, норми, канони, міфи і т. п., що складає змістовний бік життя соціальної групи; суб'єктивний рівень, до якого належать самоідентифікація як особистості, так і колективу як частини чогось цілого (церкви, нації, суспільства і т. п.) і свобода як не вимушене ззовні покладання цілей власного життя; колективний рівень, на якому соборність виявляє себе як солідарність між суб'єктами – учасниками комунікативного процесу. Відношення між «я» і «ти» в цьому випадку уявляються симетричними, взаємними; індивідуальний рівень

соборності виявляється, на наш погляд, у явищі «анонімної» (незалежної від присутності спостерігачів) відповідальності індивіда в ставленні до суспільства та «іншого» та у відповідних зразках поведінки.

Взаємовідносини в контексті цивілізація – особистість, відтворення суспільством власних і запозичення «чужих» культурних цінностей як підвалини соборності ще потребують філософського осмислення.

Література:

1. *Малыгин А. В.* Украина: соборность и регионализм / А. В. Малыгин. – Симферополь : СОНАТ, 2005. – 280 с.
2. *Соловьев В. С.* Национальный вопрос в России // Соловьев В. С. Сочинения в двух томах. – Т.1. Философская публицистика / Соловьев Владимир Сергеевич. – М. : Правда, 1989. – С. 255–637.
3. *Хомяков А. С.* О старом и новом // Хомяков А. С. О старом и новом. Статьи и очерки / Алексей Степанович Хомяков. – М. : Современник, 1988. – С. 41–56.